

Csunderlik Péter
A bolsevizmus kígyótojásai
Horthy-kori konzervatív történetírók
radikalizmuskritikája¹

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Horthy-kori történettudomány milyen tartalmi érvekkel és milyen formában, milyen retorikai és poétikai eszközökkel magyarázta az 1918-as őszi forradalom kitörését, illetve a konzervatív értelmiség számára valóságos „ellenvilágot” jelentő 1919-es proletárdiktatúra kikiáltását. Mielőtt neves ellenforradalmi szerzők konkrét nézeteit ismertetném, felvázolom azt a narratív keretrendszert, amelyben az elemzendő művek is elhelyezhetők. Az 1918–1919-es események, az őszi forradalom, a Tanácsköztársaság, valamint a baloldali radikális politikusok és értelmiségiek jelentőségének, szerepvállalásának értelmezésére és értékelésére az 1920-es évekre két nagy elbeszélés bomlott ki abból a szempontból, hogy milyen szerepet és mekkora felelősséget tulajdonítottak az 1918/19-ben hatalomra jutóknak a Trianonhoz vezető úton, Nagy-Magyarország „szétesésében” vagy „szétverésében”, egy-egy kulcsszóra sűrítve a két egymással szembenálló nyelvjáratot.

Az egyszerűség kedvéért *baloldalinak* nevezhető nagy elbeszélés alapvetően strukturális (a nemzeti kérdéskérdés megoldatlansága) és az azokra ráerősítő konjunkturális (a háború végére kimerültek a központi hatalmak) okokkal magyarázta Nagy-Magyarország „szétesését”, azt organikusnak tartva, olyannak, mint amely bele volt kódolva a történetbe, felmentést adva ezzel mindenekelőtt a „menthetlent menteni próbáló” Károlyi-kormány, amelynek történetét a „remény nélküli küzdelem” toposza köré cselekményesítve beszélték el. A történeteknek ez az értelmezése azonban szükségszerűen alulmaradt az 1920-as évek magyarországi Trianon-diskurzusában, tekintve, hogy a baloldali értelmiségiek tekintélyes része elmenekült az országból, így ők csak korlátozottan léphettek be a diszkurzív térbe. 1920 után a magyarországi közbeszédben a *jobboldali* nagy elbeszélés lett a domináns és hivatalos, amely a szerves felbomlás helyett azt hangsú-

lyozta, hogy az országot „idegenek” züllesztették le, sőt verték szét, nagyjából-egészében leképezve a németországi tördfélméletet, hasonló antiszemita éllel.²

A bal- és jobboldali nagy elbeszélés hatását még az olyan összefoglaló jellegű írásokban is kimutathatjuk, mint a Horthy-korban megjelent magyarországi lexikonok szócikkei. Az 1918–1919-es forradalmak történetének és recepciótörténetének kutatójaként³ állításom illusztrálására az 1908-ban alapított, majd antimilitarista tevékenysége miatt 1918-ban betiltott, végül az őszi forradalom napjaiban az Anker közti klubhelyiségét újra megnyitó szabadgondolkodó diákegyesületet, a Galilei Köröt bemutató ismertetések közül választottam. A Galilei Kör történetének két teljesen eltérő olvasatát adják a kor olyan tudástárai, mint a Madzsar József szerkesztette *Társadalmi lexikon* vagy a Kornis Gyula vezetésével szerkesztett *A Napkelet lexikona*.

Az 1928-as *Társadalmi lexikon*ban a következő olvasható a Galilei Körről: „[A] világháború előtt és alatt budapesti egyetemi hallgatóknak és fiatal, radikális intellektuelleknek társasága, együttműködésben a *Husadik Század* csoportjával és a Társadalomtudományi Társasággal. A Kör a szabadelvű, radikális és szocialista eszméket terjesztette előadásai, vitaülései és egy időben Galilei-füzetek címen kiadott sorozata útján. Tagjai közül sokan erősen részt vettek a békéért való propagandában, többen az októberi forradalomban is, egyesek proletárdiktatúrának lettek hívei. A Kör működését már a világháborúban is erősen gátolta a kormányhatalom. Az ellenforradalom egyik legelső intézkedése volt a Galilei Kör működésének teljes megszüntetése, az ellenforradalmi alakulatok a Galilei Kör tagjait konkrét vád emelése nélkül is üldözték, sokan áldozatul is estek a bosszúálló hadjáratnak. Az üldözések elől a Kör aktív tagjainak nagy része emigrációba menekült.”⁴

Ezzel szemben a „nemzeti érzésű magyar intelligencia” számára 1927-ben kiadott *A Napkelet lexikona* a következő képet festi a diákegyesületről: „Radikális, szabadgondolkozó és internacionális főiskolai ifjúsági kör; 1908-ban keletkezett; tagjai nagyrészt zsidók voltak. A körnek folyóirata a *Szabadgondolat* volt. Elsősorban a keresztény magyar nemzeti világnézet ellen harcolt, és a vil[ág]háb[orú]ban antimilitarista propagandát fejtett ki, ami miatt tagjait pörbe fogták. Az összeomlás után a forradalmi mozgalomban igen tevékenyen részt vett.”⁵

A két szócikk korabeli eltérő súlyát és támogatottságát mutatja, hogy míg a *Társadalmi lexikont* a Népszava Könyvkereskedés adta ki, addig Tormay Cécile reprezentatív folyóiratának lexikonját a Magyar Irodalmi Társaság. Az elkövetkezőkben azt vizsgálom, miként jelenik meg a Galilei Kör az 1920–1930-as évek két neves történészeként, a „keresztény-nemzeti”, konzervatív kultúrpolitika által is elismert és kitüntetett Szekfű Gyulának és Gratz Gusztávnak a műveiben, hogy toposzaikat és magyarázó sémáikat elemezve következtetést vonjak le azzal kapcsolatban, hogy a Horthy-kori „hivatalos” történettudománya milyen rendszerlegitimáló magyarázatát munkálta ki az 1918-as őszirózsás forradalom kitörésének és az 1919-es Tanácsköztársaság kikiáltásának.

„HALLGATTÁK AJTATOSAN
JÁSZI KIROHANÁSAIT”
– SZEKFŰ GYULA
RADIKALIZMUSKRITIKÁJA

Mivel a releváns szövegek elemzésekor nem csupán a Horthy-korban egymással szorosan összekapcsolt 1918–1919-es forradalmak emlékeztörténetét vizsgálom, de céлом a történetírásban működő ideológiai indoktrinációnak és a „szaktudományos történetírás” komplementer kísérőinek, például a szükségyszerűen alkalmazott poétikai és retorikai eszközöknek a bemutatása is, Szekfű Gyula (1883–1955) nem csak a Horthy-rendszer konzervatív történészfejedelmeként, hanem a hagyományosan legszuggesztívebbként leírt magyar historikusként is kihagyhatatlan a vizsgálódásokból, hiszen Szekfű „a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”.⁶

A Horthy-korszak történészfejedelmének recepciójából, a megannyi változatos Szekfű-bírálatból és -dicséretből, a „szocialista realista”-tól a „mármár barokkos”-ig húzódozó jelzői minősítésekből akár egy mesterségesintelligencia-program is generálhatna bevezetőt.⁷ Ami azonban mindegyik érté-

Jászi Oszkár

kelés közös nevezője – még ha diametrálisan eltérő irányba fűzik is tovább a gondolatot –, hogy Szekfűt a *legnagyobb hatású*ként jellemzik, és helyét a történetírás klasszikusai között jelölik ki.⁸ A 20. századi magyar eszmetörténet egyik legtöbbet elemzett műve, a *Három nemzedék*⁹ a magyar konzervativizmus bibliája¹⁰ (miként Edmund Burke *Töprengések a francia forradalomról* című alapvetése¹¹ az egyetemese), a Hóman Bálinttal közösen jegyzett *Magyar történet*¹² pedig a legsikeresebb és legsikerültebb hazai történeti szintézisünk.¹³ Ezek együttesen garantálják, hogy Szekfű Gyulát a magyar konzervatív történetpolitikai gondolkodás és a késő historizmus egyik legnagyobb alakjának tekintsük.

Az 1918–1919-es forradalmakra választ adó *Három nemzedék* hanyatlástörténetének¹⁴ megírásával Szekfű menten a magát ellenforradalmiként identifikáló Horthy-korszak vezető véleményformálójává vált: az összeomlás okait kutató és a patológiai metaforákkal előszeretettel élő Szekfű szerint „a nemzetet az egészséges fejlődés sodrából mindekelőtt a 19. századi liberalizmus vetette ki”.¹⁵ Ahogy Erős Vilmos írja: „A liberalizmus fő bűne Szekfű interpretációjában, hogy az általános haladás, a szabadság és a népszuverenitás szükségességének optimista meggyőződésétől vezetettve figyelmen kívül hagyja, hogy ez a szenvedélyek elszabadulásához, forradalomhoz és terrorhoz vezet.”¹⁶ A szenvedély mint az érzelem minősített esete a szkeptikus és antropológiai pesszimista Szekfűnél már eleve csak negatív konnotációjú lehet, az aszimmetrikus ellenfogalmakból felépülő szekfűi értelme-

Szekfű Gyula

zési keretben ugyanis az *érzelem* úgy ellentéte az *értelmelemnek*, ahogy az *álom* a *valóságnak* és az *illúzió* a *realitás*nak. Az, hogy a liberalizmus a rációról beszél és a felvilágosodásra hivatkozik, ne tévesszen meg minket, mert ahhoz érzelmileg viszonyul. Ennek az átfordulásnak mindennél jobb példája, hogy Szekfű olvasatában a radikális liberálisok, a polgári radikálisok vallásosan ateisták: a galileisták is „ájtatosan hallgatták” Jászi egyházelles kirohanásait az „egyetemi Galilei Körben”.¹⁷

A Galilei Kört a *Három nemzedékben* mindössze egyetlen helyen említi Szekfű, akkor is lábjegyzetben, a Társadalomtudományi Társaság mellett a „radikalizmus nagy támaszaként”.¹⁸ Ezért ha kíváncsiak vagyunk, hogy Szekfű mit gondolt a szabadgondolkodó diákegyesületről és annak állítólagos szerepéről az 1918–1919-es forradalmak „előkészítésében”, akkor azt egyfelől Szekfű radikalizmusolvasatából kell kikövetkeztetnünk, másfelől pedig a zsidó asszimiláció szekfűi értékeléséből, hiszen a konzervatív történész nem idézné Jászit az említett lábjegyzetben, miszerint a Galilei Körben „egyre nagyobb mértékben a zsidó hallgatóság vitte a vezérszerepet”,¹⁹ ha ennek nem tulajdonítana kiemelt jelentőséget.

Szekfű a polgári radikalizmust „a doktrinér liberalizmus legszélsőbb, radikális formájaként”²⁰ írja le, amely minősítésnél a szekfűi értékrendben kevés negatívabbat lehet elképzelni. Jászi Oszkár polgári radikális mozgalmát két karakteres vonással jellemzi. Az egyik a már említett tengelyen átfordulás: Szekfű olvasatában a polgári radikalizmus az absztrakt „Szabadság és Értelmelem” univerzálisnak és mindenhatóan gondolt igéjét terjesztve „a liberalizmus

eredeti tanaitól eltávolodva a konzervatív gondolat üldözése érdekében erőszaktól, lelkiismereti kényszerrel sem riad vissza”,²¹ a vallásosan ateista polgári radikálisok mintaképei ugyanis a francia *Kulturkampf*ot megvívó egyházellenes radikálisok voltak. A magyarországi polgári radikálisok – és ahogy a szekfűi szöveg szubtextusában írva van, velük együtt támaszaik: a *Szabadgondolat* című 1911 és 1914 között kiadott (és 1918–1919-ben rövid időre újraindított) folyóiratukban és könyvsorozatukban is az ateista irodalmat propagáló, vállaltan materialista galileisták – fanatizmusuk okozta korlátoltságuk miatt „őszintén meg voltak győződve arról, hogy a magyar viszonyok egyszeriben meg fognak javulni, ha az iskolákba vallásoktatás helyett francia erkölcsoktatást sikerül bevezetni”.²² Szekfűt hívő katolikusként különösen érzékenyen érinthette a polgári radikálisok szekularizációs programja, ennek tudható be, hogy művében kiemeli és a polgári radikalizmus egyik fő jellemzőjévé teszi a mozgalom naiv ateizmusát, miközben például a szövetkezésséget egyszer sem említi (pedig a *Három nemzedék* horizontja máskülönben kiterjed a földkérdésre és a „társadalmi mulasztásokra”²³). A francia minták változtatások nélküli átültetését kritizálva Szekfű megfogalmazza a liberalizmus és a polgári radikalizmus univerzalizmusával szembeni averzióját, amely szorosán összefügg konzervatívokra jellemző organikus államfelfogással. E szerint az állam egy organizmus, az emberi testhez hasonlítható szervezet, amely nem bír el azonnali átalakítást, véres operációkat, hanem fejlődésében „az élet szerves követelményeinek van alávetve”.²⁴ Szekfű szerint a magyar történelemben „szertelen”, és ezért már csak elvi alapon is elutasítandó külföldi mintákat nem lehet a speciális magyar helyzetre átvinni, amint azt sztereotip polgári radikalizmusképeben Jásziék erőszakkal akarták.

Szekfű a polgári radikalizmus másik fontos jellemzőjének a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspontját tartotta, amelyet többek között Jászi is kifejtett a Galilei Körben tartott, *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* című 1911-es előadásában.²⁵ Szekfű ezt „a nemzeti illúziókkal [való] szembehelezkedésként” olvasta,²⁶ amely feladja a „magyar-ság mint államnemzet” birodalmi koncepcióját. Szerinte a polgári radikálisok a „nemzetiségekkel kibékülést követelve” eljutnak a Szent István-i Magyarország föderalizálásának gondolatáig, miközben „a magyarról minden rosszat elhisznek, s a nemzetiségeket mindenben ártatlannak találják”,²⁷ amely szintén az absztrakt ideákban gondolkodó polgári radikális értelmiségek életidegenségét bizonyítja. A „magukban véve helyes ideák annyira egy-

bekeveredtek a magyar talajtól tökéletesen idegen elemekkel, hogy hatásuk a magyarságra eleve lehetetlenné vált”.²⁸

Összességében: „A párt tagjai kitűntek minden magyar specifikum lebecsülésében. Doktriner elviségük kiölte belőlük a történeti felfogás legsatnyább csiráit is, melyek nélkül pedig a magyar politikával szemben *lehetetlen józan, reális* álláspontot elfoglalni: *képtelenek voltak* mult és jelen viszonyokat *értelmelesen*, lehetőségek tekintetbevételével mérlegelni s mindent aszerint ítélték meg, mennyire közelíti meg a századvég képpromboló francia radikalizmusának ideáljait.”²⁹

Felmerül a kérdés: miért? Szekfű itt hozza be Jászi mozgalma és implicite a Galilei Kör jellegének magyarázataként a zsidóság felületes asszimilációjának (magyar nyelv, a magyarosítás után magyar név, de továbbra is „zsidó” szellem) toposzát, amellyel az egész polgári radikalizmust egy antiszemita értelmezési keretben helyezi el a *Három nemzedékben*:

„Mindezen visszariasztó jelenségeket megmagyarázza a polgári radikális párt összetétele. A párt tagjai a liberális doktrinákat eredetileg nem Eötvöstől vagy Deáktól, hanem a szabadkőműves páholyoktól szereztek, melyek, *mint tudjuk* a 60-as évek óta, különösen az emigránsok hatása alatt nagy elterjedésnek örvendtek. Bennük mindenkor sok volt a zsidó középosztály tagja, kikkel szemben a keresztény eredetűek a század fordulójára háttérbe szorultak. Most, a huszadik század elején a páholyok e zsidó rétege szülte a polgári radikális pártot, mely ilyenén származásának megfelelően a budapesti és a vidéki városok műveltebb zsidósága körébe terjedt el. Politikai és kulturális radikalizmusra e néhány generációval előbb még teljesen műveletlen osztály kiválóan hajlandóságot tanúsított, mintha csak a gyors »progresszióval« – ez az üres szó volt a polgári radikális párt súlypontja – pótolni akarná mindazt, mit ősei az Európában rájuk nehezedő súlyos viszonyok közt elmulasztottak.”³⁰

Az olvasókat irányító és az értelmezői horizontot beszűkítő, kategorikus „mint tudjuk” szófordulat jól reprezentálja azt a Szekfű szövegvezetésére jellemző, alternatívákat kizáró (pl. „tévedés volna azt hinnünk”), abszolutisztikusnak nevezhető beszédmódot,³¹ amelynek igazán hatalmaskodó, kifejelett formája éppen a *Három nemzedékben* bontakozik ki. A „gyors progresszióval pótolni akarná mindazt”-ban pedig mintha kiérezhető lenne az arisztokratikus allűröket előszeretettel felvevő Szekfű parvenükkal szembeni ellenérzése, miközben egy antiszemita olvasatban aktivizálja a zsidóság habzsolásának toposzát.

Szekfű a zsidó fiatalokról szólva – amelyet a szekfűi elbeszélés logikájából adódóan skrupulus nélkül transzponálhatunk a galileistákra is – a felemás és felületes zsidó asszimiláció elgondolását generációs (ha úgy tetszik: nemzedéki) viszonylatba helyezi: „Igen sok zsidó család, melynek a század végén a magyar vidék sodrában sikerült tökéletesen megmagyarosodni, most az új generációban áttért a polgári radikalizmusra s a fiatalok levetették a nemzeti illúziókat, melyeket atyjuk magukra öltött.”³² Az *apák és fiúk* ezen szembeállításának lényegében a galileista önképének tükrözéses transzformációjának felel meg. A galileista fiatalok programadó hőse ugyanis – hiszen a kevésbé tapasztalt fiatalok, tudatosan vagy öntudatlanul, identitásukat sokszor regénybeli példaképekből mint készen kapható elemekből építik föl – Jevgenyij Vasziljevics Bazarov, a vulgármaterialista orvos volt Turgenev *Apák és fiúk* című 1862-es, magyarul 1904-ben megjelent regényéből.³³

Szekfű nemcsak a (zsidó)³⁴ polgári radikálisok asszimilációját, de felkészültségüket és politikai programjukat is a felemáság és a felületeség kritikájával illeti, ami az egymásnak ellentmondó szavak (radikalizmus – felületeség) szintjén feszültséghez vezet, és többek között éppen ez adja a szekfűi szöveg erejét:³⁵ „Mivel programjuk a szellemi és anyagi élet minden körére kiterjedt, s mivel e széles terek komoly megmunkálására sem munkaerővel, sem pozitív [értsd: ténybeli] ismeretekkel nem rendelkeztek, innen a tipikus zsurnalisztikus felületeség, mely érvelésüket antiszovinizta frázisok gyűjteményévé teszi, s innen hiánya minden gondolatnak, mely a magyar talaj ismeretéből, a magyar szükségletekből fakadt volna.”³⁶

A „magyar talaj hiánya” pedig az Új Magyarország programjokkal³⁷ gyökeres átalakítást óhajtó polgári radikálisok *gyökértelenségét* jelenti. Hogy a „zsidó intelligencia” pártja bázisát növelje, előbb a szociáldemokraták felé nyitott, végül „utolsó galvanizáló kísérletként, félretéve illúziógyűlöletét és antiszovinizmusát”³⁸ a legpopulistább irányba indult el, és a Justh Gyula-féle szélső függetlenségiékekkel szövetkezett, azzal a csúcsertelmeségi fölénytudattal, hogy majd úgyis irányítani tudja kevésbé kvalifikált ellenzéki partnerét.

Az antipatikus olvasatban a polipcsápjával tapogatózó polgári radikalizmus a legtöbbet azzal nyerte, hogy méltatásaival és anyagi javaival befolyása alá vonta az *Új versek* óta nemzetellenesnek tartott Ady Endrét: „A közösségből kizárt költő pedig ment, és eladá testét-lelkét az új Budapestnek. Újmagyar, itt-ott még ugyancsak tökéletlenül asszimilált kenyéradóit sohasem szerette ugyan, de tűrte,

nagyúri leereszkedéssel, hódolatukat és pénzüket. Politikai verseivel a polgári radikálisok forradalmát készíté elő.³⁹ A polgári radikálisok vezető publicistájává és vezérköltőjévé, ha úgy tetszik, celebritásává váló, a Galilei Kör ünnepein is rendre fellépő költő sokat idézett országostorozásai („koccintó ország”, „beteg ország”, „Gennysország”) is abban az összefüggésben értelmezendők, hogy Jászi és holdudvara egy elképzelt nyugati standardoknak megfelelő Új Magyarországot vizionált, és ennek ellentétként rajzolták meg – legexpresszívebben perse Ady – a Régi Magyarországot ütnivaló képét.⁴⁰ Ahogy Szekfű konkludál: „Ady költészetének, míg élt, kétségtelenül romboló, anarchiaterjesztő hatása volt. Azon pártok érdekkörébe tolatott, melyek a fennálló viszonyokat széttüleszteni törekedtek, de asszimilálatlan voltuk miatt nem lévén egyenes útjuk a magyar lélekhez, Adyt, a »fajmagyart« használták szócső gyanánt felforgató ideáik terjesztésére. Ami kevés a marxizmus és a Jászi-csoport elveiből a magyar értelmiségbe eljutott, azt Ady közvetíté.”⁴¹

A Tiszával szembeállított⁴² Ady anarchiaterjesztő hatásának, illetve a „harmadik nemzedék” körében népszerű, de immáron teljesen kiüresedett, pusztán a negyvennyolcas retorikával operáló és a hangulatkeltő nacionalista liberalizmus legszélsőbb válfaját képviselő, populista Justh-párttal (az 1912-es obstrukciót vezető Justh Gyulát idővel Károlyi Mihály követte a párt élén) kötött szövetségének köszönhetően a Polgári Radikális Párt „a függetlenségi idea kihasználásával a politikai és társadalmi rend megdőlésekor a romhalmaz tetején találta [...] magát”⁴³ 1918 őszén. És bár „kezében volt a kormány”, „a zsidó intelligencián kívül egy híve sem volt”,⁴⁴ ezért amikor Jászi és értelmiségi holdudvara, nem tudván kezelni a speciális magyar helyzetet, kudarcot vallott, az „intellektuális proletariátus tovább evezett [...] még progresszívebb irányok, a szocializmus, bolsevizmus vizein”.⁴⁵

A *Három nemzedék* alapján tehát egy olyan Galilei Kör képe rajzolódik ki előttünk, amely polgári radikális csoportként azt a felületesen asszimilálódott, második generációs ifjú zsidó intelligenciát tömörítette egybe, amelyet a magyar nemzeteszme nem különösebben foglalkoztatott, ám az egyház elleni küzdelemben annál elkötelezettebbnek bizonyult. Újra hangsúlyozom, hogy ez az állítás csupán formállogikai műveletek eredménye, hiszen Szekfű a Galilei Kört csupán egyetlenegyszer említi a könyvében. Csakhogy erre az egy szilárd pontra is lehet építeni a szekfűi korpusz ismeretében. Éppen úgy, ahogy a legenda szerint Pheidiasz sem látott életében oroszánt, csak egy mancsot mutattak neki, és az alapján képzelte el és faragta meg az állatot.

A *Három nemzedékkel* szemben a *Magyar történetben* Szekfű a mancsa mellett mintha már a fülét is megmutatná a Galilei Körnek: „[A] nemzeti irányú, asszimilált atyák fiai már a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületében, az Általános Választójog Ligájában, a Társadalomtudományok Szabad Egyetemében, az egyetemi Galilei-Körben tömörültek, és ballgatták ájtatosan Jászi kirohanásait a nemzeti hiúság, az agráriusok, grófok, zsidó kapitalisták, katolikus egyháziak, függetlenségi érzelmű protestáns lelkészek ellen.”⁴⁶ Amint látható, Szekfű az apák és fiúk szimmetriájának képzetét itt is magyarázó sémaként érvényesíti, amiképpen a *Magyar történet* egész újkori kötetét is lényegében a *Három nemzedék* koncepciója köré fűzi fel. A *Három nemzedék*-ből rekonstruálható Galilei Kör- és Jászi Oszkár-képet (mint a bolsevizmus szellemét a palackjából kiengedő radikális értelmiségi sztereotip ideáltípusát), illetve a polgári radikalizmus interpretációját is megerősíti a *Magyar történet*, sőt bizonyos pontokat jobban is exponál: „Jászi 1905 óta szerezte meg az eredetileg modern nemzeti reformirányban induló *Huszedik Század* vezetését, mely az ő idejében főként a városi zsidó értelmiség fiatalabb tagjait gyűjtötte össze »progresszív« programja köré.”⁴⁷ A *Huszedik Században* „a szükséges reformok sürgetése [...] az egész magyar élet és berendezései eddig elképzelhetetlen megvetésével párosult, s bár Jászi, talán önmagát áltatva, a bajokat társadalmunk hibás struktúrájában jelölte meg, a társadalomtudományi szenvelgés mögött folyvást kiérezhető volt a magyar jellegt l való idegenkedés.”⁴⁸

A „nemzetnélküli Jászi”⁴⁹ – akinek eredeti, idegen nevét, a Jakubovichtot ekkor már Szekfű megadja zárójelben a politikus első említésekor – itt már nemcsak idegenkedik, hanem egyenesen nemzetellenes is: a *Magyar történetben* a polgári radikális párt „Jászi (Jakubovich) Oszkár teremtményeként” ki-mondottan „a nemzeti irányok elleni küzdelemben vesz részt”.⁵⁰ Szekfű életének főművében Jászi Oszkár-ból még a *Három nemzedék*-hez képest is valóság-gal főszörny lesz, akinek kirohanásait szinte vallásos áhítattal hallgatta a fiatal zsidó értelmiség a Galilei Körben.

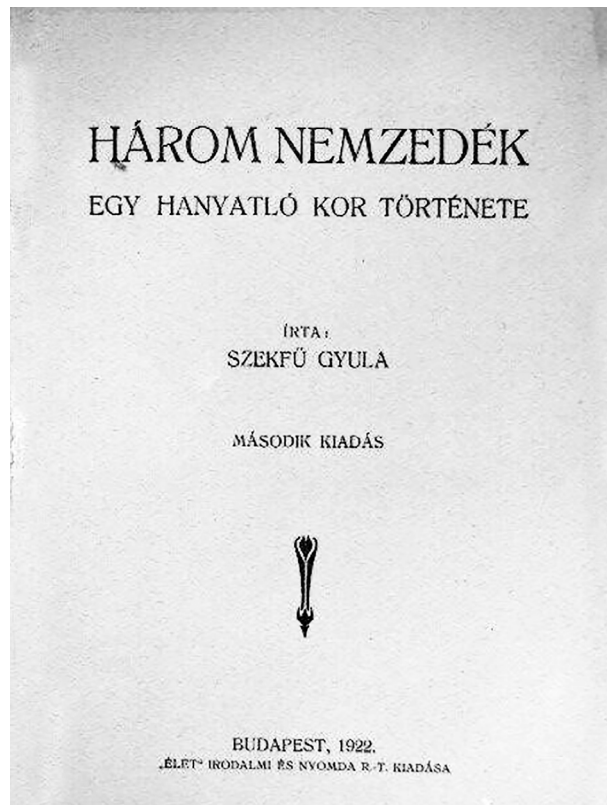
A historiográfiai hagyomány a *Három nemzedéket* voltaképpen karanténba zárja Szekfű Gyula életművében, mondván, hogy az „nem történelmi szakmunka, hanem terjedelmes történetpolitikai esszé”.⁵¹ (Ezt a gyakorlatot egyébként még a Magyar Tudományos Akadémia kezdte el, mikor 1925-ben, Szekfű levelező taggá választásakor történetírói teljesítményét mérlegelve a *Három nemzedéket* még csak nem is értékelték.) Mindennek alapján azt várhattuk volna, hogy a közmegegyezés szerint

a szekfűi életmű csúcspontjának tekintett *Magyar történetben* egy jóval árnyaltabb, kevésbé ideologikus olvasatot kapunk Jásziról, a polgári radikalizmusról és a Galilei Körről. Ehhez képest a legjobb hazai történeti szintézisként ünnepeelt munka sokkal keményebb, ideologikusabb, mint a hírhedt *Három nemzedék*. Vagyis túl azon, hogy megtudtuk, Szekfű Gyula hogyan gondolkodott a Galilei Körről és az 1918–1919-es forradalmak okairól, a fenti összehasonlító szövegelemzéssel egy historiográfiai közhely is cáfolható.

„BÍRÓSÁG ELÉ KELLETT
ŐKET ÁLLÍTANI”
– A GALILEISTÁK ÁBRÁZOLÁSA
GRATZ GUSZTÁV MUNKÁIBAN

Mivel jelen tanulmány a Horthy-kori történettudomány rendszerlegitimáló szerepét kívánja bemutatni, azt elemezve, hogy az 1920-1930-as években a hivatalos kultúrpolitika által is elismert konzervatív történészek miként referáltak a Galilei Körről, s szövegeikből miféle kép nyerhető az 1918–1919-es összeomlás korabeli történeti magyarázatairól, megkerülhetetlen, hogy Szekfű Gyula munkássága mellett Gratz Gusztáv (1875–1946) műveit is bevonjuk a vizsgálódásba.

A Tanácsköztársaság idején a bécsi Antobolsevista Comité tagjaként ellenforradalmi szerepet vállaló Gratz Gusztáv szerkesztette és látta el igényes elméleti és történeti bevezetővel *A bolsevizmus Magyarországon* című 1921-es, több mint nyolcszáz oldalas számadást,⁵² amelyben a késő dualizmus vezető konzervatív-liberális, azon belül is legitimistaként⁵³ leírható szerzői – ifjabb Andrássy Gyulától Wlassics Gyuláig – adtak képet a kommünről, szektoronként (úgy mint belpolitika, külpolitika, gazdaság, oktatás, kultúra stb.) tekintve át a történéseket s felmérve a bolsevizmus okozta károkat. Ha *A bolsevizmus Magyarországon* helyi értékét szeretnénk megvilágítani, kézenfekvő analógiának kínálkozik a kora Kádár-rendszer *Fehér könyvek*-brosúrasorozata, mindenekelőtt a *Nagy Imre és birtócsalái ellenforradalmi összeesküvése* című 1958-as kiadvány, amely szerint 1956 őszén „imperialista ügynökök” államellenes szervezkedése robbantotta ki a rendszerellenes felkelést. Az 1919 és az 1956 utáni kiadványok egyként jól meghatározott rendszerlegitimáló szerepet tölthettek be azzal, hogy nem sokkal az események után átfogónak szánt, paradigmaticusan negatív képet rajzoltak arról az eseménysorról, amellyel szemben az új berendezkedés meghatározta önmagát.⁵⁴

Az 1934-es kétkötetes *A dualizmus kora*⁵⁵ és az 1918–1919-es eseményekről szóló 1935-ös *A forradalmak kora*⁵⁶ című munkáiért egyaránt akadémiai díjjal tüntették ki Gratzot. Ha Szekfű Gyula volt a korszak történészfejedelme, akkor Gratz amolyan „kismester” volt Szekfű oldalán a *Magyar Szemle* körében, ahogy Romsics Gergely jellemezte őt a Horthy-korszak történetpolitikai gondolkodóiról adott áttekintésében.⁵⁷ Szekfűvel ellentétben azonban Gratz nem volt céhes történész: jogot végzett, publicistaként és politikusként tevékenykedett (1917-ben pénzügy-, 1921-ben külügyminiszter), mindenekelőtt pedig – ma úgy mondanánk – a nemzetközi kapcsolatok szakértője lett. Külpolitikai munkáiban Szekfűhöz hasonlóan realista szempontokat érvényesített.⁵⁸ A nemzetközi kapcsolatok realista felfogása azt feltételezi, hogy a világrendben csak a nagyhatalmak rendelkeznek valódi játéktérrel, a *status quo* megváltoztatásának lehetőségével, ezért a kisállamoknak, amennyiben jót akarnak maguknak, be kell tagozódni a létező rendszerbe. Ez határozottan konzervatív álláspont.⁵⁹ Gratzot mindenekelőtt a nagyhatalmiság mibenléte érdekelte, azon kérdés megválaszolása, hogy mely tényezők jogosítanak tagságra a nagyhatalmak „exkluzív klubjában”.

Gratz Gusztáv

Összességében kijelenthető, hogy „kismesterség” és akadémiai díjak ide vagy oda, a Gratz-recepció meglehetősen szűkös.⁶⁰ Ha nevét mégis megemlítik, szinte eposzi jelzője a „liberális”. Hogy ez a jelző ennyire hozzátapadt (legalább annyira, mint Székfűhöz a „konzervatív”, noha ugyanazon körhöz tartoztak), annak legfőbb oka talán az lehetett, hogy a Társadalomtudományi Társaság 1904-es, „A társadalmi fejlődés irányai” címmel tartott nevezetes vitáján Gratz a liberalizmust képviselte.⁶¹ (1922-ben pedig *Politikai és gazdasági liberalizmus* címmel egy egész irányadó munkával jelentkezett.⁶²) Az ókonzervatív/óliberális-legitimista Gratz ugyanis a kezdetekben, az 1900-as évek elején még a *Huszádik Század* köréhez tartozott. Az 1900-ban induló „szociológiai” folyóirat⁶³ első szerkesztője lett, vagyis Gratz és Jászi voltaképpen egy társasághoz tartoztak: ha lehet ilyet mondani, ők ketten voltak az oly sokszor emlegetett „dudások”: ám miközben Gratz rendszerkorrekcióban, Jászi egyre inkább rendszeralternatívában és a régít felváltó „Új Magyarország” koncepciójában gondolkodott. Gratz gyógyítani,⁶⁴ Jászi operálni akart. Gratz a *Huszádik Század* szerkesztését 1903-ban adta fel, a Társadalomtudományi Társaságból pedig 1906 augusztusában lépett ki, harminchatodmagával, miután véglegessé eszkalálódott a konzervatív és a radikális tagok közt a darabontkormány eltérő megítélése miatt.⁶⁵ „Végső soron határozott örömmel léptem ki ebből a szabadkőművességet mímelő társaságból” – írta Gratz utóbb Jászi polgári radikális köréről visszaemlékezéseiben.⁶⁶

Gratz Gusztáv tehát amolyan „kiugrott kispap” volt Jászi Oszkár társaságából. És mivel a szektákat is rendszerint a kiugrott tagok beszámolóí leppezik le, ez különös jelentőséget tulajdonított szövegeinek. Ugyanakkor egy kicsit sem vádolhatjuk azzal, hogy a tacitusi „harag és részrehajlás nélkül” írta volna meg munkáit, és ez pszichológiailag gyöngíti elbeszéléseinek hitelét. Természetesen minden történész – egyáltalán: elbeszélő – szükségszerűen ideologikus, de Gratz az átlagosnál is jobban pozicionáltabb, mélyen érintett a tárgyában. Ennek megfelelően okkal várhatna az olvasó személyes hangú krónikát, mielőtt kézbe veszi az 1934-es *A dualizmus korát*.

A dualizmus kora mégis személytelenségével tűntet. A *Huszádik Század* és a Társadalomtudományi Társaság kettészakadása csak abszolút mellékesen kerül elő, amikor a szerző megemlíti, hogy a darabontkormányt a munkásságon és a nemzetiségien kívül csak „a városi intelligenciának egy nagyon vékony, politikai súly nélküli rétege” támogatta, amely „a jelen munka szerzője által még 1900-ban megalapított *Huszádik Század* című szemle körül tömörült”.⁶⁷ Bár kritikus olvasás esetén feltűnhet, hogy Gratz egyetlen pillanatra elengedte magát, és személyét a *Huszádik Század* egyedüli alapítójává léptette elő. „Ebben a körben kimondott szocialisták és a szocializmus felé hajló radikálisok akkor még együtt voltak [...] kifejezetten polgári gondolkodású egyénekkkel”.⁶⁸ Elsőre zavaró is lehet, hogy mintaszerzőként Gratz a polgári radikálisok helyett saját csoportjára alkalmazza a „polgári” jelzőt, mindenestre érveléstechnikai húzásnak hatásos: a polgári radikálisok nem polgáriak. Aztán „azok, kik polgári felfogást vallanak, már 1906-ban teljesen visszavonultak, úgy hogy az egész körnek vezetése a későbbi »radikálisok«, Jászi Oszkár, Berinkegy Dénes, Szende Pál, Vámbéry Rusztem stb. kezébe került.”⁶⁹ Az előzetes várakozásokkal ellentétben a polgári radikálisok többször nem bukkannak fel *A dualizmus korában*. Ezek után nem meglepő, hogy – sajnálatos módon – a Galilei Körről sem esik szó Gratz munkájában, amelynek horizontja szinte kizárólag a kormányzati politikára, a közjogi küzdelmekre, a gazdaságra és a külpolitikára terjed ki. Olyannyira, hogy a késő dualizmus talán legvitatottabb kulturális nagyságát, a galileisták bálványát, a Galilei Kör márciusi ünnepségére rendre verset küldő Ady Endrét⁷⁰ meg sem említi Gratz.

Az 1935-ös *A forradalmak kora* annál inkább elemezhető érdemileg, még ha nem is lehet rátámadni az egész strukturalista fegyverzettel. Gratz Magyarország 1918–1920 közötti történetét feldolgozó művét ugyanarra az elméleti alapra és eseménytör-

téneti vázra építette föl, amelyet *A bolsevizmus Magyarországon* bevezetőjében lefektetett. A mű volta-képpen nem más, mint egy tanulmányból lett monográfia – amelyet aztán 1945 után nem lehetett olvasni: a *Három nemzedék*hez vagy a *Bujdosó könyvhöz* hasonlóan zárolták. Hogy miért? Nos, nem kellett különösebb ideológiai bűvészmutatványok ahhoz, hogy a konzervatív-liberális Gratz Gusztáv erősen forradalomkritikus könyvét fasisztának bélyegezzék. Állítása ugyanis – amely toposznak Gratz az egyik legintellektuálisabb megfogalmazója volt a diskurzusban –, hogy a Tanácsköztársaság „a nem igazán mélyen asszimilált zsidóság műve volt”.⁷¹ Azé a galíciai zsidóságé, amely a magyarországi zsidóság közül utoljára, a 19. század második felében települt hazánkba, és ezért nem volt ideje se a magyar szellemhez hasonlulni – a magyarságnak csak a külső jegyeit tudta magára venni, mint amilyenek a többé-kevésbé beszélt magyar nyelv és a fölvelt magyar név –, se a magyar társadalomba beilleszkedni.

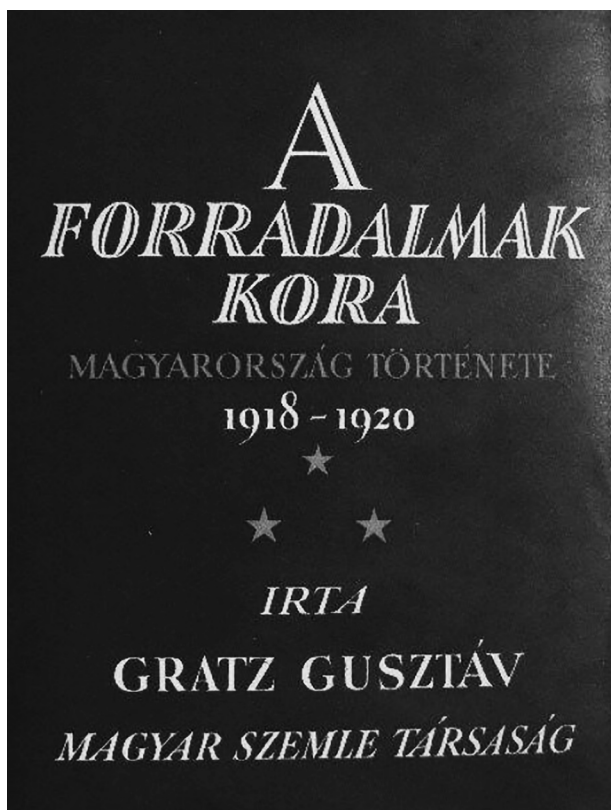
Jellemző eljárása Gratz Gusztávnak, hogy kiemel egy-egy személyt, és nevét mintegy színekdochéként alkalmazva önmagán túlmutató jelentőséggel ruházza fel. Ekképp avanszált a magyar nyelvet csak hiányosan beszélő idegenek prototípusává *A forradalmak korában* a Károlyi-féle Népköztársaság Nemzeti Tanácsának – és a Társadalomtudományi Társaságnak – tagja, a szabadgondolkodó (és egyébként marxista művészettörténész) Diner-Dénes József: „egy német napilapnak magyarul csak hiányosan beszélő munkatársa, akinek koponyájában rendszertelen ismeretek és belőle levezett ferde tételek a legnagyobb összevisszaságban burjánzottak. Szabadgondolkodónak vallotta magát, de ezalatt azt értette, hogy akik nem úgy gondolkodnak, mint ő, azokat ki kell irtani.”⁷² A Gratz elbeszélésebe kódolt elgondolásnak, miszerint a zsidók a magyar név felvételével csak felületesen hasonultak a magyarsághoz, és valójában belül megmaradtak idegennek, *aliennek*, amely bármelyik pillanatban előtörhet – miképp a Tanácsköztársaság történetének ellenforradalmi olvasata szerint 1919-ben ez be is következett –, érzékletes metaforájaként is értelmezhető az idegen „eredeti” nevek zárójeles közlése (pl. Jászi [Jakubovich] Oszkár, Korvin [Klein] Ottó), amely eszközzel Gratz is él.

Gratz állítja, hogy a magyar bolsevikok nemcsak a magyar nemzetben, de a munkaerőpiacon se találták a helyüket: szerinte legtöbbjük munkanélküli értelmiségi volt, amely állítólagos „tény” szintén radikalizálódásra hajlamossá tette őket. Ha a magyar szellemiség hiányát nem tudjuk is falszifikálni, hiszen a *Magyar Szemle* körében uralkodó szellemtör-

téneti nemzetfogalomnak lényege a megfoghatatlanság, utóbbi állítását igen: a magyar bolsevikoknak volt munkájuk, ha egyetlen szakmát kéne megnevezni, leginkább az újságírók közül kerültek ki.⁷³ Gratz (zsidó-) bolseviktipológiáját három fő ideáltípus alkotja: 1. a félrecsúszott, eszmék hatalmába kerülő értelmiségi, mint az általa meg- és elrajzolt Lukács György; 2. az addig elnyomott hatalomvágyó, mint Kun Béla; és 3. a nettó szadista, akinek leginkább Cserny Józsefet feleltethetjük meg a műben.⁷⁴

A forradalmak kora elbeszélésében a bolsevik hatalomátvételt az első világháborúnak „a középhatalmakra, tehát Ausztria-Magyarországra nézve is szerencsétlen vége” tette lehetővé, amely „teljesen feldőlt Magyarország közállapotait, és tág kaput nyitott a régóta lappangó forradalmi megoldások érvényesülésének”.⁷⁵ Olvasatomban a „lappangás” egyszerre utal arra, hogy a magyarországi bolsevik hatalomátvétel szervezett volt,⁷⁶ de magában hordozza a nem túl meglepő értékítéletet is, miszerint a bolsevizmus betegség. Poétikájában Gratz munkája tehát parallel a patológiai metaforákban bővelkedő *Három nemzedék*kel.

Kérdés, hogy a Galilei Kör leírásában különbözik-e attól. Gratz, akárcsak Szekfű, kifejezetten Jászihoz és a polgári radikálisokhoz köti a Galilei Kört. A diákegyesületről, Jásziról és mozgalmáról szólva esik szó *A forradalmak kora* eddig összerakott értelmezési keretében (asszimilátlanság = radikalizmus): „A radikális pártot a kormányban főleg Jászi (Jakubovich) Oszkár képviselte, aki ezt a kicsiny és a forradalom számára jelentéktelen pártot megalapította. A párt az 1900-ban megindult *Huszonadik Század* című folyóirat köréből indult ki. Ez a kör előbb Pulszky Ágost, majd Andrássy Gyula gróf elnöke alatt megalakította a Társadalomtudományi Társaságot, amely eredetileg a politikai és társadalmi problémáknak modern szellemben való tudományos kutatását tűzte ki célul, amelyben azonban 1904-től kezdve a szocializmus eszméivel rokonszenvező radikális elemek kerültek túlsúlyra, úgyhogy 1906-ban a mérsékelt gondolkodású egyének kiváltak belőle. A tisztán tudományos működés a most már magára maradt radikális csoportot, amelynek vezetése Pikler Gyula egyetemi tanár és Jászi Oszkár kezébe került, nem elégítette ki. Mindinkább a radikális eszmék mellett való politikai propaganda felé hajlott, kapcsolatot keresett a politikai pártoknak radikális árnyalatú elemeivel, akik előbb Justh Gyula, majd Károlyi Mihály gróf környezetében voltak leginkább feltalálhatók, és több propagandisztikus szervezetet alapított. Ezek közül különösen az egyetemi ifjúság részére megteremtett

*Galilei-kör vált ki, amelynek tagjai a háború utolsó évében a kaszárnyákban antimilitarista, a katonákat a szolgálat megtagadására fellázító röpiratokat terjesztettek, úgy hogy bíróság elé kellett őket állítani.*⁷⁷

Gratz Szekfűhöz hasonlóan – mint már előrevetítettem – Jászi és a polgári radikális mozgalom termékeként tekint a körre: a „fanatikus és türelmetlen” Jászi Oszkár „alapította” (valójában nem), ráadásul kifejezetten propagandisztikus szervezetként, hogy a szabadgondolkodó fiatalokat a polgári radikalizmus politikai segédcapataként használhassa ki. Gratz Jászi-képe nem túl hízelgő: „Azokhoz a literátusokhoz tartozott, akik a forradalmak előkészítésében mindenütt nagy szerepeket visznek és akik bizonyos elveket csökönyös kitarással addig hangoztatnak, amíg azokat egy megfelelő kör által el tudják fogadtatni. Róluk mondta Nagy Frigyes, hogy ha egy országot különösen szigorú büntetéssel akarna sújtani, akkor literátusokkal kormányoztatná. Jászi fanatikus volt és türelmetlen minden az övétől eltérő meggyőződéssel szemben, amely az ő merev megítélése szerint nem fakadhatott másból, mint az embereknek akár ostobaságából, akár aljas ösztöneiből.”⁷⁸

Látható, hogy Gratz az elbeszélésben fölöttébb használhatónak vélte azt az értelmező paradoxont,

amely szerint a „szabadgondolkodók” engedik-engedélyezik a legkevesebb szabad gondolkodást – értelmiségi fölénytudatukból, intellektuális gőgjükből fakadóan, amely aztán könnyen teszi őket véleményterroristává –, mert Diner-Dénes József után Jászi Oszkár jellemlírásánál is ezt a sémát vette elő. Érdekes azonban, hogy Adyról, aki Szekfűnél a „zsidók” által megvezetett, kisajátított Magyarország szimbólumává válik, Gratz nem ír: *A dualizmus korához* hasonlóan *A forradalmak kora* horizontja sem terjed ki a kultúrára.

Az antimilitarista tevékenységük miatt 1918 januárjában letartóztatott, majd szeptemberben el is ítélt galileisták, a Duczyńska–Sugár-csoport vonatkozásában viszont karakteres állásfoglalást kapunk: „bíróság elé kellett őket állítani”, rögzíti Gratz retorikailag a szükségszerűsége apellálva. A két elítélt, Duczyńska Ilona és Sugár Tivadar neve ugyan nem kerül elő, de egy harmadik galileistáé igen, aki éppen az előbbi kettőtől vette át az antimilitarista mozgalom szervezését a Nyugati Pályaudvar egyik csomagmegőrzőjében elhelyezett repülőnyomdával együtt a letartóztatásuk után. Ő Korvin Ottó,⁷⁹ akivel kimerítően foglalkozik Gratz.

Gratz úgy emeli ki a galileista Korvint, mint aki kulcsszerepet játszott a magyar bolsevik párt, a Kommunisták Magyarországi Pártja megszervezésében. Gratz szerint Korvin mestere volt a pártszervezés „hólabdrarendszerének”, amely „abból állt, hogy minden kommunista tartozott 10 új tagot szervezni a párt részére”.⁸⁰ A kommün terrorját is alapvetően Korvin személye köré kerékítve beszéli el. A terror fő szerve a Belügyi Népbiztonság Központi Politikai Nyomozó Osztálya volt, „amelynek élén Korvin (Klein) Ottó állt”.⁸¹ Mielőtt felsorolná a vörösteror kirívó eseményeit, Gratz a következő leírást adja Korvin Ottóról:

„*Alacsony, púpos, rút külsej ember volt.* Polgári körökből származott. Apja a Felvidéken gazdag fake-reskedő volt, ő maga a Fabank jól fizetett és megbecsült tisztviselője, de fanatikus, szélsőséges szocialista, aki nem is annyira Marx, mint az orosz forradalmárok tanait követte. *A háború alatt részt vett a »Galilei-Kör« antimilitarista propagandájában.* A proletárdiktatúra alatt a terrort ő intézte teljes meggyőződéssel. Mikor az ellenforradalom után bírái elé állították, nyíltan kimondta, hogy ha azt, amit tett, még egyszer kellene megtennie, meggondolás nélkül megtenné újból, mert a proletárdiktatúrában a terror intézményes eszköz volt és ő ezt teljes mértékben használta is. Erre a vak fanatikusra volt bízva az ellenforradalmi mozgalmak figyelemmel kísérése és elfojtása. Ami elégtelenség a proletárdiktatúrával szemben megnyilatkozik, azt mind »ellen-

forradalmi mozgalomként« kezelik. [...] Mindez ellen a diktatúra szervei könyörtelen szigorral, sőt kegyetlenséggel lépnek fel. Bármely visszatetsző legyen is az előfordult gaztettek felsorolása, azokat ismerni kell, mert e nélkül sok dolog, ami később történt, nem volna megérthető”.⁸²

Korvin Ottó púpossága olyasfajta elágazási pont, ahol jól megkülönböztethető a a Galilei Kör emlékezetéről szóló baloldali és jobboldali elbeszélés. A baloldali megemlékezésekben az 1919 decemberében elítélt és kivégzett Korvin testi hibája egyfajta „durva test – érzékeny lélek” kapcsolatban tesz szert jelentőségre, a meseirodalom egyik kedvelt toposzaként, hiszen gyermekként ki ne hallott volna a durva külsejű, ám annál nemesebb szívű „torzakokról”. (Gondoljunk csak Quasimodóra, a púpos Notre Dame-i toronyőrre.) A vörösterrorista Korvinból hasonló karaktert próbáltak stilizálni a gyerekek számára készült *Így élt Korvin Ottó* című 1977-es ifjúsági kiadványban.

Ellenben az 1919 és 1945 között a magyarországi diszkurzív térben hegemon jobboldali elbeszélésekben Korvin púpossága egyben lelki torzságának kifejezője, megfelelően az „ami kívül, az belül” ősi elképzelésének.⁸³ Ahogy Umberto Eco megfogalmazta az *Ellenséget alkotni* című esszéjében: „Az ellenségnek rútnak kell lennie, mert a szépet a jóval azonosítjuk (*kalokagathia*), s a szépség egyik alapvető tulajdonsága mindig is az volt, amit a középkor majd *integritas*-nak nevez (azaz hogy minden megvan benne, ami a faj átlagos képviselőjében szükséges: így tehát az emberek között rútnak számít, akinek hiányzik egy végtagja, egy szeme, alacsonyabb az átlagosnál, vagy »embertelen« színe van. S ezzel már meg is van az ellenség megalkotásának modellje, az egyszemű Polüphemosz óriástól Mime törpéig.”⁸⁴ Az efféle ellenségképző eljárásra hosszasan lehetne sorolni a példákat *A forradalmak korából*. Korvin Ottón kívül további illusztrációként elég csak itt Kun Béla „alacsonyosságának”, „köpcösségének”, „puffadtságának”, „durva arcvonásainak” és „krétafehér arcának” részletezésre utalni.⁸⁵

Mint láthattuk, az 1918–1919-es forradalmak emlékezetének szempontjából a Horthy-kori konzervatív történetírókra (és általában a konzervatív értelmiségre) hangsúlyosan jellemző volt, hogy Magyarország (általuk kizárólag belpolitikai okokkal magyarózott) összeomlásáért és az utóbbi egyenes következményének tekintett trianoni békeszerződésért elsősorban Tisza egykori politikai ellenfelét, Károlyi Mihályt, valamint a Károlyit befolyásoló, Jászi Oszkár vezette baloldali radikális értelmiséget tették felelőssé. Emiatt Kun Béla és a Tanácsköztársaság lényegesen kevésbé hangsúlyosan sze-

Korvin Ottó

repelnek az 1918–1919-es eseményekről referáló írásaikban, amelyek mindenekelőtt az őszirózsás forradalomra és a Károlyi-rendszerre összpontosítanak. Erre remek példát jelentenek Gratz Gusztáv *A forradalmak kora* című 1935-ös összefoglalásának hangsúlyai. De a polgári radikalizmus kíméletlen kritikája áthatja Szekfű Gyula 1919 utáni, ellenforradalmi műveit is – annak ellenére, hogy *A szám zött Rákóczi* című 1913-as könyve kiváltotta botrány idején a *Huszaedik Század* köre a leghatározottabban kiállt Szekfű mellett és „felvilágosult tabudöntőgetőként” ünnepelték a Rákóczi (és burkoltan Kossuth) neveltségessé tétele miatt meghurcolt fiatal történelmsz. De hát Pozsgay Imre elhíresült kijelentése szerint „a hála nem politikai kategória” – márpedig Szekfű politizált, amikor megírta a *Három nemzedéket*.

JEGYZETEK

- ¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.
- ² A két *grand récit*ről: Romsics Gergely: *Mitosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában*. Budapest, L'Harmattan, 2004, 61–97.
- ³ Lásd: Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Budapest, Napvilág, 2017; Csunderlik Péter: *A Galilei Kör története. Szabadgondolkodók a századelő Magyarországon (1900–1919)*. Budapest, Napvilág, 2022. Illetve: Csunderlik Péter: *A „vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság ábrázolása a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezései-irodalmában*. Budapest, Napvilág, 2019.

- ⁴ *Társadalmi lexikon*. I., A–K. Szerk.: Madzsar József. Budapest, 1928, 226.
- ⁵ *A Napkelet lexikona*. I., A–K. Szerk.: Kornis Gyula et al. Budapest, 1927, 440.
- ⁶ Zolnai Bélát idézi: Miskolczi Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai szelvényzetek *A b nbaktól a realista lényeglátóig* című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 2005/21–22 (november), 126.
- ⁷ A kortárs magyar historiográfia legjelentősebbet Szekfű-képeit – Várdy Bélát, Dénes Iván Zoltánét és Erős Vilmosét – összefoglalja és életművét maga is elhelyezi: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és a magyar történetpolitikai gondolkodásban*, Budapest, Új Mandátum, 2010, 378–382. Az utóbbi évtized Szekfű-irodalmából kiemelendő Dénes Iván Zoltán magisztrális műve: Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetírás és ideológus*. Budapest–Pozsony, Kalligram–Pesti Kalligram, 2015.
- ⁸ „Szekfű történetírói jelentőségét paradox módon leginkább az bizonyítja, hogy a magyar történelem nagy kérdéseiben felállított hamis tételei és premisszái ellenére is nagy történetíró maradt, még tévedései is szuggesztívek.” (Szűcs Jenő: A magyar szellemi történet nemzet-konceptiójának tipológiájához. *Történelmi Szemle*, 1966., 254.) Vö. Hayden White gondolata az ún. klasszikusokról: „Az ő státuszuk, mint a történelmi reprezentáció és konceptualizáció lehetséges modelljei, nem az általánosításukat alátámasztó »adatok« vagy az azok magyarázata végett életre hívott elméletek természetétől függ, hanem a történelmi mezőről alkotott látomásuk következetességétől, koherenciájától és kifejezőerejétől. Ezért nem lehet őket »meghaladni.«” (Hayden White: *Metatörténelem*. A 19. századi Európa történelmi képzelőereje. In: *Történetelmélet II*. Szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás. Budapest, Osiris, 2006, 865.)
- ⁹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*, Budapest, 1920. Elemzésemhez a könyv 1934-es bővített kiadásának 1989-es reprintjét használok: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934 [1989, reprint].
- ¹⁰ Takács József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2007, 112.
- ¹¹ Edmund Burke: *Töprengések a francia forradalomról*. Budapest, Atlantisz, 1990.
- ¹² Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. I–V. kötet*, Budapest, 1935–1936.
- ¹³ Vö. Gerő András: Hóman–Szekfű és ami utána következik. In: Uő: *Utókor kora. Történelmi tanulmányok, esszék*. Budapest, Új Mandátum, 1996, 98–104. Kül. 98. és 103–104. *A Magyar történetet* 1941-ig hétszer is kiadták, de ezután legközelebb csak 1990-ben jelentették meg az 1935/36-os átdolgozott és bővített kiadás reprintjét. Gerő írása az új kiadás alkalmából született. A klebelsbergi neonacionalizmus intellektuális csúcsteljesítményéről, a *Magyar történet*ről a Szekfű-főb Németh László is a legnagyobb ellenfélnek kijáró elismeréssel írt: Szekfű „a húszas évek végére már a Rendszer történetírója, s mint első pallér ő kap közmegegyezést – Hóman segítségével – a kort kifejező Monumentum elkészítésére. Kétségtelen, hogy e kor egyéb Traian-oszlopai, szegedi Dóm terek, külföldi kollégiumok, lillafüredi szállók közt ez a mű a legmaradandóbb.” (Németh László: Szekfű Gyula. In: Uő: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető, 1989, 550–551.)
- ¹⁴ *A Három nemzedék* hatalmas recepciójából: B. Bernát István: Szekfű Gyula „Három nemzedéke”. In: *Történelmi Szemle*, 1985/2, 319–333. Illetve a részben előbbire épülő: Romsics Ignác: Szekfű Gyula *Három nemzedék*kéről. In: Uő: *Történelem, történetírás, hagyomány*, Budapest, Osiris, 2008, 195–212. Továbbá Erős Vilmos összefoglalásának megfelelő alfejezete: Erős Vilmos: *A Szekfű–Mályusz vita*. Debrecen, Csokonai, 2000, 13–16. Erős olvasatában a *Három nemzedék* magvát az államszuverenitásnak a népszuverenitás fölé helyezése képezi, és ezt a historista értékrendet valóban Szekfű egész munkásságára érvényes központi tételnek fogadhatjuk el. *A Három nemzedék* szekfűi hanyatlástörténetének megkomponálására egyfelől Asbóth János 1873-as hasonló című történetpolitikai eszmefuttatása (Asbóth János: *Három nemzedék. Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Pet fi, Deák és Arany*. Budapest, 1873.), másfelől pedig Jacques Bainville 1918-es számvetése a megelőző század francia történelméről (Jacques Bainville: *Histoire de trois générations*, Paris, 1918.) hatott. Emellett többnyire Caius Sallustius Crispus, Gibbon és Spengler hatását hozzák fel. Ezen előzmények mellé nem szokás hozzátenni, pedig érdemes megemlíteni, hogy az európai irodalomban a Szekfű művét megelőző két évtizedet éppen a *hanyatlás*-szűzsé köré írt dinasztikus-nemzedéki nagyregények felfutása jellemezte, vagyis ez benne volt a „korszellemben”. A számtalan felhozható példa közül elég csak Thomas Mann *Buddenbrook-bázára* gondolni, annál is inkább, mert a szekfűi példakép Meineckének hagyományos megjelölése a „történetírás Thomas Mannja”. (Lásd Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m., 62.)
- ¹⁵ Erős: *A Szekfű–Mályusz vita*, i. m., 13.
- ¹⁶ Uo. Szekfű liberalizmuskritikáját Kossuth-képén keresztül elemzi Tattay Szilárd: Az érzelmi-radikális politikus. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képe. In: *A b nbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei, 1849–2002*. Szerk.: Dénes Iván Zoltán. Budapest, Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2004, 29–42.
- ¹⁷ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. V. kötet*. Írta: Szekfű Gyula, Budapest, 1936, 596.
- ¹⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*, Budapest, 1934, 361.
- ¹⁹ Uo. Szekfű Jászinak az 1918–1919-es forradalmak „értelméről, jelentőségéről és tanulságáról” referáló 1920-as, Bécsben kiadott *Magyar kálvária – magyar föltámadás*ból idéz. Lásd: Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás. Két forradalom értelme, jelentése és tanulságai*. Szerk.: Veres András. Budapest, Magyar Hírlap, 1989.
- ²⁰ Szekfű: *Három nemzedék*, i. m., 359.
- ²¹ Uo.
- ²² Uo.
- ²³ Különösen: Uo., 308–327.
- ²⁴ Uo., 50.
- ²⁵ A Galilei Kör kiadásában meg is jelent a „Galilei-füzetek” című sorozatban: Jászi Oszkár: *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője*, Budapest, 1911.

- ²⁶ Szekfű: *Három nemzedék*, i. m., 358.
- ²⁷ Uo.
- ²⁸ Uo., 358–359.
- ²⁹ Uo., 360. (Kiemelések tőlem – *Cs. P.*)
- ³⁰ Uo., 359–360. (Kiemelés tőlem – *Cs. P.*)
- ³¹ Lásd Baráth Katalin megállapítását: „Ha jelzõt keresnénk az ilyesfajta szövegre, az *abszolútisztikus* talán megfelelne: hisz olyan szövegrõl van szó, amely az értelmezés teljes területét ellentmondást nem tűrve hatalma alatt kívánja tartani és irányítani.” (Baráth Katalin: „Nemegyszer szuggesztív erejű”. Retorikai szempontok a Szekfű-szövegek újraolvasásához. In: *Szekfű Gyula és nemzedéke a magyar történetírásban*. Szerk.: Paksa Rudolf, Budapest, 2007, 182. (Kiemelés az eredetiben – *Cs. P.*) Baráth Katalin a *Három nemzedék* ötödik könyvét elemezte. „Részben meggyõzõdtek Baráth fejtegetései Szekfű-szövegeinek többnyire parancsoló, kategorikusan állító, a Bibliára utaló, jereimiászerű, klasszicizáló jellegérõl.” (Erõs Vilmos: Szekfű – Árnyak és viták. *Kommentár*; 2008/2, 126.)
- ³² Szekfű: *Három nemzedék*, i. m. 360.
- ³³ A részletesebb galileista visszaemlékezések (pl. Polányi Károlyé, vagy Kende Zsigmondé) rendre utalnak vagy nevesítve Bazarovra, vagy az általa végzett és szimbolikussá avanszált regénybeli tevékenységre, a békaboncolásra.
- ³⁴ Érdekes, hogy Szekfű a *Három nemzedék*ben még nem használja a zsidó származású szereplõknél az eredeti, idegen nevek megadását (pl. Jászi [Jakubovich] Oszkár) mint a felületes asszimiláció hagyományos jelölõjét. A *Magyar történet*ben viszont már igen, mint azt látni fogjuk.
- ³⁵ „Ha a feszültséget akarja az író hangsúlyozni, akkor két ellentétes, egymással szembeszegülõ (antithetikus) részre kell bontania az egészet.” (Szõrényi László – Szabó Zoltán: *Kis magyar retorika*. Budapest, Helikon, 1997, 97.)
- ³⁶ Szekfű: *Három nemzedék*, i. m., 360.
- ³⁷ Jászi Oszkár politikai nézetei publicisztikai írásaiból rekonstruálhatók. Lásd: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Szerk.: Litván György és Varga F. János. Budapest, Magvetõ, 1982. Ebbõl: Szocializmus és hazafiság (1905), 49–61.; Tíz év (1910), 75–85.; Az új Magyarország felé (1907), 89–106.; A polgárság ébredése (1910), 134–138.; Az õ kultúrájuk (1911), 143–149.; A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövõje (1911), 150–176.; 1912. május 23. (1912), 177–181.; Egy verseskönyvrõl (1914), 208–212.; A radikális párt (1914), 213–218.; Háború vagy béke (1914), 219–226.; Az új nemzetköziség felé (1915), 227–231.; Ex oriente lux! (1917), 254–257.; Vélemény a zsidókérdésrõl (1917), 263–270.; Radikalizmus és nemzeti eszme (1918), 271–275.; Beszéd Szabó Ervin ravatalánál (1918), 276–278.
- ³⁸ Uo.
- ³⁹ Uo., 368.
- ⁴⁰ Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*, Budapest, Osiris, 2007, 157–160. Gyurgyák monumentális könyvében implicite maga is a *Három nemzedék* hanyatlástörténetét követi. Minden elismerés mellett Gyurgyák János eszmetörténetének tanulságos bírálata adja: Trencsényi Balázs: Vesztes csapaton ne változtass! (Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok*). 2000, 2008/4, 3–12.
- ⁴¹ Szekfű: *Három nemzedék*, i. m., 363. Tormay Cécile ugyanezt az álláspontot képviseli a *Bujdosó könyv*ben. Lásd errõl elemzésem: Csunderlik Péter: Tüdõvészes diákok – A galileisták képe Tormay Cécile *Bujdosó könyvé*ben. *Kommentár*; 2012/3, 66–78.
- ⁴² Lásd a „Két magyar sors a hanyatló korban” címû Tisza és Ady-fejezetet: Uo., 362–377.
- ⁴³ Uo., 361.
- ⁴⁴ Uo.
- ⁴⁵ Uo. Vö. Gyurgyák leírásával: „Jászit tehát nemcsak a magyar társadalom többsége nem követte, hanem szûk csoportjának – nagyobb részét zsidó vagy zsidó származású – tagjai sem. 1919 elején ugyanis egyértelmûen *magára hagyták egy új messianizmus, a kommunizmus kedvéért*. [...] S ezért is dõlt össze egy világ benne, amikor neveltjei, szellemi gyermekei, a galileisták kommunistákká váltak.” (Kiemelés az eredetiben – *Cs. P.*) (Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, i. m., 162–163.)
- ⁴⁶ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. V. kötet*. Írta: Szekfű Gyula, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1936, 596. (Kiemelés tőlem – *Cs. P.*)
- ⁴⁷ Uo., 596. (Kiemelés tőlem – *Cs. P.*)
- ⁴⁸ Hóman–Szekfű: *Magyar történet V*, i. m., 596. (Kiemelés tőlem – *Cs. P.*)
- ⁴⁹ Uo., 597.
- ⁵⁰ Uo., 596. Továbbá: Jászi és köre, akik „nem önkritikát nyújtottak a nemzetnek, hanem kívülrõl támadták azt szabadkõmûves világnézettel, Spencer társadalomtudományi öntelt magaslatairól”. (Uo., 597.)
- ⁵¹ Romsics Ignác a következõ konklúzióval zárja egyik historiográfiai tanulmányát: „Monografikus mérete, s a gyérén, de idõnként alkalmazott forráshivatkozások ellenére Szekfű Gyula *Három nemzedék* címû mûve – eltérõen a szerzõ legtöbb más írásától – *nem történelmi szakmunka, hanem terjedelmes történetpolitikai esszé*. Célja nem az elmúlt évszázad magyar történelmének tárgyilagosságra törekvõ bemutatása, hanem a potenciális olvasók politikai orientálása volt a múltat erkölcsi és ideológiai példatárként felhasználva.” (Romsics Ignác: Szekfű Gyula *Három nemzedék*érõl. In: *Uõ: Történelem, történetírás, hagyomány. Tanulmányok és cikkek, 2002–2008*. Budapest, Osiris, 2008, 211.) Romsics Ignáccal ellentétben úgy vélem, hogy a felsorolt érvek nem indokolják, hogy a *Három nemzedék*et ennyire elkülönítsük, valósággal kitépjük a szekfűi korpuszból. Ha végigolvassuk a szekfűi életmûvet, vagy csak egyetlen történeti eseményt fókuszpontnak választva megvizsgáljuk annak különbözõ reprezentációit az egymást követõ könyvekben, láthatjuk, hogy Szekfű mindig is orientálta és indoktrinálta a potenciális befogadókat. Vagyis ebbõl a szempontból nem látok esszenciális különbséget a fentebb elkülönített és karanténba zárt *Három nemzedék* vagy éppen az „életmû csúcsaként” megjelölt *Magyar történet* között.
- ⁵² *A bolsevizmus Magyarországon*. Szerk.: Gratz Gusztáv, Budapest, 1921. Újabb, rövidített kiadása megjelent 2003-ban, Kupa László válogatásában. Tanulmányomban utóbbira hivatkozom.
- ⁵³ A legitimistákról áttekintés: Békés Márton: A legitimisták és a legitimizmus. In: *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerk.: Romsics Ignác. Budapest, Osiris,

2009, 214–242. Békés Gratzot csak felsorolás szintjén említi.

- ⁵⁴ Amint arra Apor Péter *Az elképzelt köztársaság* című, inspiráló munkája is rámutatott. Apor Péter a Tanácsköztársaság 1945–1989 közötti utóéletét vizsgálta, különösen két problémára figyelve. Egyfelől bemutatta, hogy a historiográfiai közhiedelemmel ellentétben, a Moszkvából hazatérő kommunista politikusok számára a kommun emléke inkább kínos volt 1945 után, mintsem „dicsőséges fejezet”, ami oda vezetett, hogy például Andics Erzsébetnek, a vezető párttörténésznek nem ajánlották egy Tanácsköztársaságról szóló kiadvány megírását. 1949 után ugyan megkezdődött a Tanácsköztársaság „torz” rehabilitálása (Rákosi szerepének felnagyításával és Kun Béla bűnbakká tételével), de a Tanácsköztársaság kultuszának intenzív építéséhez csak 1956 után fogták hozzá. Ekkor az 1919-es kommun és az azt követő fehérterror történetét a „sajnálatos októberi események” tanulságai felől olvasták és fogalmazták újra. Lásd: Apor Péter: *Az elképzelt köztársaság. A Magyarországi Tanácsköztársaság utóélete, 1945–1989*. Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2014.
- ⁵⁵ Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*, I–II., Budapest, 1934. (1992-es reprintben)
- ⁵⁶ Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora. Magyarország története 1918–1920*, Budapest, 1935. (1992-es reprintben)
- ⁵⁷ Romsics Gergely: Történetpolitikai gondolkodók. In: *A magyar jobboldali hagyomány*, i. m., 415.
- ⁵⁸ Gratz Gusztáv külpolitikai realizmusáról a Habsburg Birodalommal kapcsolatos értékelésének tükrében: Romsics Gergely: *Nép, nemzet, birodalom*, i. m., 387–389.
- ⁵⁹ A nemzetközi kapcsolatok klasszikus realista elméletéről és a realista politikai gondolkodás olyan előfutáiról, mint például Thuküdidész lásd Romsics Gergely: *A lehetetlen m. vezete. Diplomácia, er egyensúly és vetélkedés a klasszikus realizmus elméletében*. Budapest, Osiris, 2009.
- ⁶⁰ Romsics Ignác nem említi Gratz Gusztávot a magyar történetírás történetéről írt összefoglalásában (Romsics Ignác: *Clio b. völetében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Budapest, Osiris, 2011.), így Gratz Grünwald Bélával vagy Asztalos Miklóssal együtt historiográfiai szintézisének egyik nagy kimaradója. Gyurgyák János az eszmetörténeti összefoglalásaiban Gratz Gusztávot az úgynevezett „zsidókérdéshez”, illetve a polgári radikálisokhoz való viszonya felől vizsgálta (Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Budapest, Osiris, 2001, 107, 140, 187, 490. ill. Uő: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus történetéhez*, Budapest, Osiris, 2007, 166–187.) A „Jászinál egy fokkal kevésbé liberálisabb, de azért még a liberalizmuson belül gondolkodó” Gratzról még: Gyáni Gábor: *Pozitív kánon*, Budapest, Tankönyvkiadó, 2003, 50–55. Gyáninál Gratz neve Romsics Ignác Magyarország-történetének a forradalmi kormányzótanácsot bemutató bekezdése elemzésekor bukkan fel, amikor Romsics Ignác értelmező keret nélkül közölte, hogy a kommun népbiztosai és népbiztoshelyettesei körében a zsidó származásúak aránya „elérte a 60, sőt valószínűsíthetően a 70–75 százalékot”. (Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris,

2001, 124.) Gyáni kritizálta ezt az eljárást, mert felfogásában Romsics az alulinterpretálással (és az el nem határolódással) azt az ellenforradalmi diskurzust hozta működésbe, „amit a diskurzushagyomány egyes képviselői (mindenekelőtt Gratz) már nyíltan megfogalmaztak korábban: azt, hogy az 1919-es eseménysor a nem igazán mélyen asszimilált zsidóság műve volt”. (Gyáni: *Pozitív kánon*, i. m., 53.) Az eljárás problematikus voltára *A forradalmak kora* elemzésénél kitérek.

- ⁶¹ Gratz előadásáról és liberalizmusfelfogásáról: G. Fodor Gábor: *Gondoljunk újra a polgári radikálisokat*, Budapest, L'Harmattan, 2004, 57–58. Gratz elutasította a szocializmust, mert „a szocializmusnak már az alapelve, a gazdasági tevékenységnek az államra való átruházása sérti az emberiség egyik legelevenebb ösztönét, a szabadságszeretetet”, ugyanakkor a szociális szempontok érvényesítését szükségesnek tartotta egy „okos, a maga célját mindig szem előtt tartó” állami beavatkozás útján (pl. munkaidő államszabályozása, minimálbér bevezetése).
- ⁶² Gratz Gusztáv: *Politikai és gazdasági liberalizmus*. Budapest, 1922.
- ⁶³ *A Huszadik Századról: A szociológia els. magyar m. helye. A Huszadik Század köre*. Válogatta és a bevezetőt írta: Litván György – Szücs László, Budapest, Gondolat, 1973.
- ⁶⁴ Vö. „...abban az egyben erősen hiszek, hogy ezen az uton, a liberalizmus elveinek épen tartásával s a gyakorlati liberális politikának szociális tartalommal való kibővítésével a társadalmi bajokat meg lehet gyógyítani annyira, amennyire ez emberileg egyáltalán lehetséges.” Gratzot idézi: G. Fodor: *Gondoljunk újra*, i. m., 58.
- ⁶⁵ *A Huszadik Század* radikalizálódásának stációit Pók Attila azonosította: Pók Attila: *A magyarországi radikális demokráta ideológia kialakulása. A „Huszadik Század” társadalomszemlélete (1900–1907)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990. A szakítás döntő oka az volt, hogy 1906 augusztusában – a Jászi-féle irány dominanciáját jelezve – a Társadalomtudományi Társaság választmánya tagjául választotta Kristóffy Józsefet, a darabontkormány belügyminiszterét. Erre ifjabb Andrassy Gyula, a Társadalomtudományi Társaság elnöke lemondott, az összehívott rendkívüli közgyűlés pedig Jászi Oszkár radikális irányában döntött, ezért Gratzék elhagyták a Társadalomtudományi Társaságot. (A liberális-radikális töreőről: G. Fodor: *Gondoljunk újra*, i. m., 67–70.) Gyurgyák János olvasatában ez a szakítás „katasztrófális következményekkel” járt az egész magyar értelmiségre nézve, és bizonyos tekintetben máig hat: „megszűnt a párbeszéd”, kezdetét vette „a szellemi bezárkózás”. Továbbá Gratz, Andrassy és a többiek távozásával a Társadalomtudományi Társaságban döntő többségbe kerültek a zsidó származásúak, innentől Jásziék egész – szellemileg igen produktív – mozgalma lehetett „idegenezni”, a magyarságból kitagadni, amire válaszul Jásziék az európaiságból rekesztették ki szellemi ellenfeleiket. (Vö. Gyurgyák: *Ezzé lett magyar hazátok*, i. m., 166.) „Az igazi veszteség természetesen abban állt, hogy ez a kiközösítés a magyar értelmiség ifjabb generációját is többé-kevésbé távol tartotta a társaságtól, és a liberalizmus romjain születő új konzervativizmus felé hajtotta. A fiatal értelmiséginek választani kellett az egyetemi karrier és a társaságban, il-

- letve a *Huszedik Században* való közreműködés között. A kettő többé nem volt összeegyeztethető. Mindez fájdalmasan leszűkítette, jobbára fiatal zsidó értelmiségre korlátozta a társaság, s még inkább a Galilei-kör utánpótlását.” (Litván György: *A szociológia első magyar műhelye*. In: *Uő: Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Budapest, Osiris, 2008, 117.) A szakítás dokumentumait Pók Attila közölte: Pók Attila: *Néhány dokumentum a „Huszedik Század” történetéhez*. In: *Századok*, 1974, 1187–1206.
- ⁶⁶ Dr. Gratz Gusztáv: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, Aura Libri, 2007, 53. Ellenpontként Jászi emlékezése: Jászi Oszkár: *Tíz év*. In: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Szerk.: Litván György és Varga F. János, Budapest, Magvető, 1982, 75–85.
- ⁶⁷ Gratz: *A dualizmus kora (II.)*, i. m., 102.
- ⁶⁸ Uo.
- ⁶⁹ Uo., 140–141.
- ⁷⁰ Ady és a galileisták kapcsolatáról lásd: Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1974, 123–136.
- ⁷¹ Gyáni: *Posztmodern kánon*, i. m., 51.
- ⁷² Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 10. (Kiemelések tőlem – *Cs. P.*) A magyar eszmétörténet szereplőit a 18. század végétől előszeretettel osztják föl „emberbarátokra vagy hazafiakra” (Benda Kálmán művének címével), „európai mintakövetőkre vagy nemzeti öncélúakra” (Dénes Iván Zoltán), általánosságban pedig a „szabad gondolat vagy magyar gondolat” képviselőire (Litván György). A jól ismert bináris opozíciók közül Diner-Dénes József munkássága az első(k)be sorolható, de nem mondhatni, hogy a vonulat legszínvonalasabb képviselője lett volna. Ezért kizárólagos kiemelésével elég jól lehet kompromittálni a nevével *is* fémjelzett gondolkodástípust. Erre jó példa, amikor Farkas Attila Márton a rendszerváltás utáni honi közbeszéd természetrajzát és annak történeti előképeit elemezve a Gyurcsány-kormány kommunikációját – igen helyesen – a polgári radikálisok beszédmódjához vezeti vissza (okkal: gondoljunk csak arra, hogy Jászi Oszkár és Gyurcsány Ferenc egyaránt „Új Magyarország” címmel hirdette meg programját), de mivel Farkas egyedül Diner-Dénes megnyilatkozásaiból vezeti le a polgári radikálisok nemzetképét, ez akaratlanul is torz eredményre vezet a polgári radikálisok megítélésében. (Farkas Attila Márton: *Arbori. A honi politikai közbeszéd természetrajza*. Budapest, Liget Műhely Alapítvány, 2006, 307.) Megjegyzendő, hogy az 1976-os *Munkásmozgalom-történeti lexikonban* Diner-Dénes rosszul szerepel: a Károlyi-kormánynak nem hadügyi, hanem külügyi államtitkára volt: *Munkásmozgalom-történeti lexikon*. Szerk.: Vass Henrik et al., Budapest, Kossuth, 1976, 132.
- ⁷³ Gyurgyák János: *A zsidókérdés*, i. m., 107. Egyenkénti leírásuk *A forradalmak korában*: Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 97–98., 100.
- ⁷⁴ *A bolsevizmus Magyarországon*, i. m., 12. Gratz maga nevek nélkül hat-hét jellemző bolseviktípust ír le, ezek azonban erősen keverték. A három ideáltípust magam desztilláltam Gratz művéből és rendeltem hozzá neveket. Sorrendben Kun, Lukács és Cserny egyenkénti arcképe *A forradalmak korában*: Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 97–98, 100, 130–138.
- ⁷⁵ Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 5.
- ⁷⁶ Explicite kimondva: „Az általánosan zilált helyzet és az állami tekintélynek a forradalom óta bekövetkezett teljes leromlása a talajt alkalmassá tette a bolsevista izgatás számára, amely november végén indult meg orosz pénzen és amelynek intézője Kun (Kohn) Béla volt.” (Uo., 80.)
- ⁷⁷ Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 25–26. (Kiemelés tőlem – *Cs. P.*)
- ⁷⁸ Uo., 27.
- ⁷⁹ Lásd: Korvin Ottó: *„a Gondolat él...”*. Szerk.: Simor András. Budapest, Magvető, 1976, 18. Ill. Simor András: *Így élt Korvin Ottó*. Budapest, Móra Ferenc Ifjúsági Könyvkiadó, 1977, 70–71.
- ⁸⁰ Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 81.
- ⁸¹ Uo., 127.
- ⁸² Uo., 127–128. (Kiemelések tőlem – *Cs. P.*)
- ⁸³ Hadd idézzem a *Pesti Hírlap* 1919. októberi karakterrajzát a Korvin-perről szóló horrortudósításból, amely külön kiemelte Korvin Galilei Kör-tagságát: „A diktatúra legjellegzetesebb alakja ez a vérszomjas szörnyeteg volt: Korvin Ottó. A közepesnél alacsonyabb termetű, arcának kifejezése félelmetes, a rútsága visszariasztó. Két elálló füle között hosszúkas feje a hatalmas hajlott orral, duzzadt ajkakkal, nyomott koponyával riasztó hatást keltett, amint fürkésző és nyugtalan szemével ide-oda tekintgetett és görnyedten lépkedett, hajlott, púpos testét előre vonszolta. [...] A beteges szervezetű, öröklötten terhelt, torokgyíkja miatt többször operált Korvin Ottó [...] [a] Galilei-körnek már tizenhét esztendő kora óta tagja volt”. Lásd *A rettegett Korvin. Pesti Hírlap*, 1919. október 3., 7–8. Korvin Ottó emlékezetéről részletesebben lásd Csunderlik Péter: *A vörös III. Richárd – Korvin Ottó emlékezete a Horthy-korszakban*. In: *Csoportosulás, lázadás és a társadalom terrorizálása. Rendészettörténeti tanulmányok 2*. Szerk.: Jámbor Orsolya Ilona – Tarján G. Gábor. Budapest, kiadja a Rendőrség Tudományos Tanácsa, 2019, 46–57.
- ⁸⁴ Umberto Eco: *Ellenséget alkotni*. In: *Uő: Ellenséget alkotni és más alkalmi íráások*. Budapest, Európa, 2011, 13.
- ⁸⁵ Gratz: *A forradalmak kora*, i. m., 98. Kun Béla ellenforradalmi ábrázolásairól lásd Csunderlik Péter: *Az ördögtől a handléig*: Kun Béla ábrázolásai a Horthy-kori Tanácsköztársaság-ellenes irodalomban. *Múlt és Jöv.*, 2022/1, 43–48.

